

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), IV/1 (2019), s. 1-14

OSMANLI ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI *

Yahya AYYILDIZ**

Öz

Bu makalenin konusu, Osmanlı'nın klasik döneminde geçerli olan ekonomik sistemin temel niteliklerini tespit etmeye yönelik öne sürülen görüşleri ortaya koymaktır. Bu açıklamaları kabaca iki sınıfa ayırmak mümkündür. Bunların birincisini Batı merkezci kavram ve teoriler oluştururken diğerini de kendi toplumunun veya tarihinin empirik verilerini öncelikli olarak dikkate alan ve buradan hareketle bir açıklama geliştirmeye çalışan yaklaşımlardır. Marx'ın *Grundrisse* adlı eserinin yayınlanıp pek çok dile çevrilmesi üzerine Avrupa'da başlayan üretim tarzı tartışmaları, 1960'lardan itibaren Türkiye'de de sürdürülmüş, ancak bu çalışmalar, özellikle 1990'lardan sonra önemli ölçüde gündemden düşmüştür. Konunun gündemden düşmesinde Doğu Bloku'nun çözülüp Marksizmin popülaritesini kaybetmesinin yanı sıra Osmanlı'ya ilişkin empirik verilerin, feodalizm ve ATÜT tezlerini desteklememesi de rol oynamıştır. Zaten bu gerekçelerle olsa gerek Huricihan İslamoğlu ATÜT tezinden, yakın zamanlarda da Halil Berktaş feodalizm iddiasından vazgeçtiğini açıklamıştır. Ancak her şeye rağmen konuyla ilgili araştırmaların devam etmesinin nedeni, feodalizm veya ATÜT olmadığı büyük ölçüde anlaşılmasına rağmen Osmanlı'nın nasıl tanımlanabileceğine veya hangi kavram ve teorilerle anlaşılıp açıklanabileceğine yönelik genel kabul gören bir önerinin ortaya çıkmamasıdır. Osmanlı hakkındaki feodalizm, ATÜT, patrimonyalizm gibi kavramlaştırmalar, Batılı yazarlar tarafından yapılmıştır ve bir şekilde Batı merkezçilikle maluldür. Dolayısıyla Osmanlı, anlaşılmak ve açıklanmak için hâlâ kendi kavram ve teorilerini beklemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Üretim Tarzı, Feodalizm, ATÜT, Patrimonyalizm*

* Bu makale, Marmara Üniversitesi SBE İktisat Tarihi bilim dalında çalışılan "Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı: Fetihçi Toplum" adlı doktora tezinden faydalanarak hazırlanmıştır.

** Marmara Üniversitesi SBE İktisat Tarihi bilim dalında doktora öğrencisi. E-mail: yahya.ayyildiz@hotmail.com

DISCUSSIONS ON THE OTTOMAN MODE OF PRODUCTION

Abstract

This article aims to reveal the theories that discuss the characteristics of the Ottoman economic system in the classical age. These theories can be analyzed in two categories. The first category is Western-centric concepts and theories. The theories under the second category primarily take the empirical data of their own society or history into account and try to develop an explanation based on this. After the publication of Marx's book *Grundrisse* and its translation into many languages, debates on the mode of production began in Europe. These discussions were continued also in Turkey since the 1960s but has lost ground significantly from the agenda after 1990. The disintegration of the Eastern Bloc and the loss of popularity of Marxism as well as the fact that empirical data on the Ottoman Empire did not support the feudalism and AMP theses played a role in dropping the issue from the agenda. For these reasons, probably, Huricihan Islamoglu stated that AMP gave up his thesis and recently Halil Bertkay gave up his feudalism claim. However, despite everything, research on the subject continues. Because although it has been understood to a great extent that the Ottoman Empire was not feudal or AMP, a generally accepted proposal on how to define it or with which concepts and theories it can be understood and explained has not yet emerged. Conceptualizations about the Ottoman Empire such as feudalism, AMP, and patrimonialism were made by Western scholars and somehow suffered from Western centrism. Therefore, the Ottoman still awaits his own concepts and theories in order to be understood and explained.

Keywords: *The Ottomans, Mode of Production, Feudalism, AMP, Patrimonialism*

JEL: N-B-O

Giriş

İnsanı diğer canlılardan ayıran temel nitelik, insanın kendini, toplumu, doğayı anlama çabasıdır. Bu anlama çabasını yönlendiren ise insanın kendi varlığını koruma ve sürdürme içgüdüdür. Birçok açıdan daha güçlü niteliklere sahip diğer pek çok canlı türü, karşılaştığı tehditlerin üstesinden gelemediği için yok olmasına rağmen insan, fizikî yetersizliklerine rağmen doğayı anlama becerisi sayesinde bu tehditlerin üstesinden gelebilmiş ve varlığını sürdürmüştür.

İnsanın kendini, toplumu, hayatı, doğayı anlama çabasının disiplinli, sistematik, birikimli ve teoriye dayalı biçimi, bilimi meydana getirmiştir. Her bir bilim dalı, bu anlama çabasını kendi alanı üzerinden yapma uğraşısındadır. Ekonomi bilimi de bu çabanın kazançla ilgili olan kısmıyla ilgilenir. İnsanın hayatta kalabilmesi için öncelikle beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını giderecek malları edinmesi gerekir. İktisat tarihi de insanın ihtiyaç duyduğu malları elde etme çabasının tarihini (Heaton, 1985: 1) ve bu süreçte ortaya çıkan farklı kazanma biçimlerini ele alır.

İnsanın ihtiyaç duyduğu malları kazanma biçimi, bir yönüyle üretim faktörlerini, diğer yönüyle de kurumsal oluşumları dikkate almayı gerektirir. İnsanın ihtiyaç duyduğu mallar doğadan sağlanır, ancak nihai tüketim malları için doğal kaynakların çeşitli işlemlerden geçirilmesi gerekir (Aren, 1990: 9-10). Örneğin ekmeğin elde edilebilmesi için toprağın işlenmesi, hasadın derilmesi, buğdayın öğütülmesi, unun hamur yapılması ve hamurun pişirilmesi lazım. Bütün bu işlemler, konuyla ilgili teknik bilginin varlığı sayesinde gerçekleşir. Nihai tüketim malı için doğal kaynakların yanı sıra bütün bu işlemler için saban ve orak gibi birtakım araçlara da ihtiyaç vardır. Bu araçlar da teknik bilginin somutlaşmış halidir. Bununla birlikte bütün bu işlemleri, tek başına bir birey yapamaz, bunun için toplumsal bir işbirliği gerekir. İnsan toplumsal bir varlıktır ve kazanç elde etme süreci, yani üretim de toplumsal bir faaliyettir. Üretim sürecinde zorunlu olan toplumsal ilişkiler ise kurumsal yapıyı oluşturur.

Emeğin, toplumsal iş birliği içerisinde doğal kaynakları ve üretim araçlarını kullanarak nihai tüketim malları üretme süreci, ekonomik sistemi meydana getirir. Ancak doğal kaynaklar ve toplumsal ilişki biçimleri, farklı toplumlarda farklı nitelikler sergilediğinden tarih boyunca çeşitli ekonomik sistemler ortaya çıkmıştır. İşte iktisat tarihinin temel ilgi alanlarından biri de tarih boyunca ortaya çıkan ekonomik sistemler ve bu sistemlerin ayırt edici nitelikleridir. Ekonomik sistemlerin temel niteliklerinin ne olduğu, sadece nihai tüketim mallarının nasıl üretildiğini anlamak için değil, daha ziyade, belirli bir ekonomik sistemin bir başkası karşısında daha başarılı veya daha etkin olmasının nedenlerini ya da tersinden düşünülürse rakip ekonomik sistem karşısında başarısızlığa yol açan zaafların ne olduğunu bulmak için de önemlidir (Küçükkalay, 2014: 14).

Yukarıda bahsedildiği gibi, fizikî yetersizliklerine rağmen insanı hayatta tutan nitelik, doğayı ve doğadan kaynaklanan tehditleri anlama ve bunlara cevap üretme yeteneğidir. Toplumlar da kendi varlıklarına yönelik tehditleri anladıkları ve buna cevap üretebildikleri zaman hayatta kalabilirler. 1498 yılında Amerika'da yerleşik olan yaklaşık 100 milyonluk nüfusun yüzde doksani, kapitalizmin ne olduğunu anlayamadığı ve buna bir cevap üretilmediği için fizikî varlığını kaybetmiş (Appleby, 2012: 125), bu nüfusun geri kalan yüzde onu da kimliğini yitirmiştir. Aynı düzeyde olmasa da kapitalizm karşısında Osmanlı

toplumunun kaybı da oldukça fazladır ve bunun nedeni de aynıdır, yani kapitalizmin ne olduğunu anlayamamak ve buna bir cevap üretememektir. Kapitalizmi veya rakibi anlamak ise öncelikle kendini anlamayı ve tanımayı gerektirir veya bu ikisi birbirinin mütemmim cüzüdür, yani biri anlaşılmadan diğeri de anlaşılabilir.

Kapitalizmin ortaya çıkmasıyla beraber sadece Osmanlı'da değil, dünyanın geri kalanında da geçerli olan ekonomik sistemler başarısız olmuş ve nihayetinde kapitalizmin yörünge- sine girmiş veya ona entegre olmuştur. Batı dışı toplumlar için büyük kayıplara yol açan bu entegrasyon sürecine ilişkin ağırlıklı Batı merkezci olan çeşitli açıklamalar öne sürülmüştür. Bu açıklamalar, çoğunlukla, Batı'nın üstün gelecek diğer toplumları sömürmesini haklı ve meşru gösterecek şekilde kurgulanmıştır. Bunlara göre kapitalizm, insanlığın nihai noktası, tarihin zorunlu yürüyüşünün vardığı bir aşama, dünyevi cenneti meydana getiren ideal bir düzendir.

Kapitalizmin küresel egemenliğiyle birlikte Batı merkezci kavram ve teoriler bütün dünyada yaygınlaşmış ve Batı dışı toplumların zihnini işgal etmiştir. Bununla birlikte Batı merkezci açıklamalara itiraz eden, söz konusu kavram ve teorilerin sadece Batı toplumunun tarihî gelişimini açıkladığını, hatta bunların Batı'nın küresel hegemonyasına hizmet ettiğini iddia eden sesler de çıkmıştır (Said, 2013: 133; Amin, 2007: 11; Turner, 1984: 17, 48).

Bu makalenin konusu, Osmanlı'nın klasik döneminde geçerli olan ekonomik sistemin temel niteliklerini tespit etmeye yönelik öne sürülen görüşleri ortaya koymaktır. Bu görüşler, Osmanlı klasik dönemi olarak 1453-1600, 1300-1600, 1071-1800 gibi farklı tarih aralıklarını kapsayabilmektedir.

Nihayetinde Osmanlı tarihinin dönemleştirilmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. İnsanın yaşam evrelerinden hareketle Osmanlı tarihini kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş şeklinde sınıflandıran antropomorfik yaklaşımlar, son yıllarda popülaritesini kaybetmiş ve yerini temelde klasik ve modern ayrımına dayalı yaklaşımlara bırakmıştır. Özellikle Halil İnalıcık'ın "Klasik Dönem (1300-1600)" ayrımını kullanması (İnalıcık, 2003: 7), söz konusu çalışmalarda referans kaynağı olmuş ve Osmanlı tarihinin dönemleştirilmesine yönelik başlıca yaklaşım haline gelmiştir.

Konuya ilişkin farklı bir perspektif sunan Ahmet Tabakoğlu, Anadolu'daki Türk tarihini bir bütün olarak ele alır ve bu dönemi, klasik (nizam-ı kadim) ve yenileşme (nizam-ı cedid) olmak üzere ikiye ayırır. Nizam-ı kadim, Malazgirt Zaferi'nden (1071) III. Selim'e kadar sürer ve kendi içerisinde "oluşma, olgunlaşma ve esnekliğini kaybetme" olarak üç alt döneme ayrılır. Nizam-ı cedid ise 1923 yılında son bulur (Tabakoğlu, 2017: 62).

Bu çalışmada Osmanlı'nın klasik dönemine ilişkin görüşleri ele alan yazarların klasik dönem tanımlamaları arasında fark olmakla birlikte söz konusu dönemden kast edilen, ağırlıklı, İstanbul'un fethinden 16. yüzyıl sonuna kadar olan yaklaşık 150 yıllık bir dönemdir; ancak bu dönem, öncesi ve sonrasıyla daha geniş bir tarih dilimini de kapsayabilmektedir.

Osmanlı'nın klasik dönemine ilişkin açıklamaları kabaca iki sınıfa ayırmak mümkündür. Bunların birincisini Batı merkezci kavram ve teoriler oluştururken diğeri de kendi toplumunun veya tarihinin empirik verilerini öncelikli olarak dikkate alan ve buradan hareketle bir açıklama geliştirmeye çalışan yaklaşımlardır.

Batı Merkezci Yaklaşımlar

Osmanlı'daki ekonomik sistemin niteliğine ilişkin yaklaşımların bir kısmının “Batı merkezci” olarak sınıflandırılmasının nedeni, Avrupa için üretilen kavram ve teorilerin eleştirel bir süzgeçten geçirilmeden Osmanlı'ya uyarlanmasıdır. Halbuki bu kavram ve teoriler, derin bir biçimde oryantalizmle maluldür ve bu niteliğini açığa çıkarmadan söz konusu kavramları kullanmak, self-kolonizasyona yol açan Batı merkezci bir tutumdur.

Feodalizm

Batı merkezci yaklaşımlar içerisinde ilk planda feodalizm tezi gelmektedir. Kapitalizm öncesindeki bütün toplumların feodal olduğu, Batı'da yaygın bir kabul görmüştür. Ortodoks Marksizm'e göre insanlık tarihi ilkel-köleci-feodal üretim tarzlarından geçerek kapitalizme varmış ve nihayetinde diyalektik materyalist tarih yorumuna göre sosyalist aşamaya geçecektir. Türkiye'de feodalite tezini savunanlar arasında İsmail Hüsrev Tökin, Mübeccel Belik Kıray, Behice Boran, Halil Berktaş, İşıya Üşür, Muzaffer İlhan Erdost, Oğuz Oyan, Suavi Aydın gibi isimler sayılabilir.

Türkiye'de feodalizm tezini ilk savunanlardan biri olan İsmail Hüsrev Tökin'e göre feodalizm, toprak sahiplerinden oluşan sınıfın emek sahiplerini zorla bağımlılaştırarak kendi toprağında üretim yapmasıdır. Feodalizmin yaygın tanımlarından birini oluşturan bu açıklamaya göre feodalizmin temel niteliklerinden biri, üretimin toprak üzerinden yapılması veya temel üretim aracının toprak olmasıdır. Feodalizmin sosyal boyutu veya mülkiyet ilişkileri ise aristokrasi ile serfler arasında şekillenmiştir. Bu ise toprağın sahibi olan bir sınıfın varlığı ve aynı zamanda emek sahiplerinin özgürlüğünü kaybederek toprak sahiplerine bağımlı hale gelmesi, yani serfleşmesidir. Tökin'e göre Osmanlı'da doğrudan üreticiyi serf haline getiren çeşitli derebeylik biçimleri vardır ve bunlar sipahi, ruhani ve özel derebeylik olarak üç farklı görünüme sahiptir (Tökin, 1984: 17, 48).

Feodalizm tezini savunanlar, Osmanlı ile diğer toplumlar arasındaki farklılıklara değil benzerliklere dikkat edilmesi gerektiğini öne sürmüş ve bu benzerliklerin tarıma dayalı bir üretimin ve artı değeri üreticiden çekip alan bir sınıfın varlığı olduğunu iddia etmişlerdir. Bu noktayı vurgulayan Mübeccel B. Kıray, Avrupa'da toprak sahibi lordlar sınıfının benzerinin Osmanlı'da da bulunduğunu, bunların ise bürokratlar olduğunu öne sürer. Avrupadaki lordlar sınıfı ile Osmanlı'daki bürokratların toprağın sahibi olduğunu ve bu sahiplikten hareketle rant elde ettiğini ve emek sahibini sömürdüğünü iddia eder (Kıray, 2006: 121-125).

Benzeri bir yaklaşımı sergileyen Behice Boran ise Osmanlı'nın Avrupa gibi feodal olduğunu kabul eder ancak ikisi arasında fark bulunduğunu, Osmanlı'nın merkezî feodalizmi, Avrupa'nın ise mahalli feodalizmi temsil ettiğini belirtir (Boran, 1962: 513). Boran gibi Muzaffer İlhan Erdost da Osmanlı'yı feodal olarak kabul eder, ancak aralarındaki farkı da dikkate alır. Erdost'a göre Osmanlı “merkezî ve askerî feodalite” örneği sergilemiştir (Erdost, 1989: 126, 161).

Feodalizm tezinin en güçlü savunusunun, 1989 yılında yayınlanan *Kabileden Feodalizme* isimli eseriyle Halil Berktaş'dan geldiği söylenebilir. Berktaş, insanlık tarihinde kabile ile kapitalizm arasında sadece feodalizmin olduğunu, bunun tek istisnasını ise Avrupa'da görülen köleci üretim tarzının oluşturduğunu öne sürer. Bu iddiasının sonuçlarından biri

Asya Tipi Üretim Tarzı'nın geçerli olmadığı, ikincisi ise Osmanlı'nın sui generis bir model oluşturmadığıdır (Berktaş, 1989: 345). Mülkiyet, sınıf yapısı ve artı-değere el koyuş biçimlerine dayanarak "feodal üretim ilişkisi, ... organik enerjile ve basit el araçlarıyla yapılan tarla tarımının, istikrarlı sosyal örgütlenmesini ifade etmektedir" (Berktaş, 1989: 332-333) diyerek feodaliteyi tanımlar. Genelde kabul edildiği gibi Berktaş da feodalite tanımının asli unsurları olarak bağımlı bir sınıfın, mülk sahibi aristokrasinin ve üreticiden aristokrasiye aktarılan artı-değerin varlığını görür.

Ancak Berktaş, 2020 yılında yayınladığı bir dizi makalede Osmanlı'nın feodal olduğu görüşünden vazgeçtiğini belirtmiştir. Cins ve tür ayrımı üzerinden feodalizmin de timar sistemi gibi evrensel olmayıp tikel bir karakter sergilediğini iddia etmiştir.

...söz konusu kucaklayıcı 'cins'i, 'tür'lerinin birinden, tek birinden hareketle adlandırmayalım. Daha somut olarak, cinsin tamamına Feodalizm demeyelim. Feodalizm (veya Avrupa Feodalizmi) varsın kalsın bir tür olarak, Bizans (pronoia), Erken İslâm (kat'ia), Selçuklu (iktâ), Osmanlı (timar) sistemlerinin ve daha nicelerinin yanısıra." (Berktaş, 18 Temmuz 2020).

Açık bir biçimde feodalizmi savunmasa da buna yakın bir duruş sergileyen Doğan Avcıoğlu, Osmanlı'nın pre-kapitalist olarak kabul edilebileceğini iddia eder ve konuyla ilgili sui generis görüşü savunanlara haklı bir eleştiride bulunarak "Peki, Batı feodalitesi değildik, ama neydik?" diye sorar (Avcıoğlu, 1976: 29).

Feodalizme yakın durmakla birlikte farklı bir adlandırma yapan bir diğer isim ise Niyazi Berkes'tir. Daha önce Paul Sweezy (1963: 15) tarafından ele alınan "kapitalizm öncesi emtia üretimi" (pre-capitalist commodity production), Berkes tarafından da kullanılır. Berkes'e göre bu kavram, feodalizm ile kapitalizm arasındaki bir geçiş dönemini ifade eder ve Osmanlı'da feodalizm çözülmeye başlamakla birlikte kapitalizm henüz oluşabilmiş değildir (Berkes, 1975: 181, 279).

Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT)

Osmanlı'daki ekonomik sistem üzerine olan Batı merkezci yaklaşımlardan bir diğerini de Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) oluşturur. Bu yaklaşımı savunanların başlattığı üretim tarzı tartışması, geniş çevrelerin katılımına yol açarak Osmanlı üzerine olan çalışmaların -belli bir açıdan da olsa- derinleşmesine yol açmıştır.

Osmanlı'daki ekonomik sistemin niteliğine ilişkin tartışmalar, 1960'lardan itibaren yoğunlaşmıştır ve bunun nedeni, Marx'ın *Grundrisse* adlı eserinin 1953 yılında Berlin'de yayınlanması ve başka pek çok dile çevrilmesidir. Bu eserin *Formen* diye bilinen *Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri* adlı bölümünde kapitalizm öncesinde yer alan ve antik, Asyatik, Cermen, Slav, feodal gibi farklı üretim tarzları ele alınır (Marx, 1976: 35). Asyatik veya Türkiye'de yaygın olduğu gibi Asya Tipi Üretim Tarzı'nın temel nitelikleri hakkında açıklamalar yer alır. Buna göre sulamalı tarıma ve kendi kendine yeterli köy birimlerine dayalı bir ekonomik yapı üstünde gelişen despotik bir devlet, toprağın mülkiyetine el koyarak bir yandan ara sınıfların oluşumunu önlemiş diğer yandan üreticiyi genelleştirilmiş köle haline

getirmiştir. Bu model, değişip gelişme imkanından yoksun olarak durağanlıkla maluldür ve aynı zamanda Doğu toplumlarının tarihsizliğini vurgulamaktadır (Marx, 2016: 91, 96; 1976: 12, 19).

Türkiye’de ATÜT konusunun gündeme gelmesinde Kemal Tahir’in önemli bir payı vardır. Kendisi Sencer Divitçioğlu ve Baykan Sezer gibi isimleri konuyu ele almaya teşvik etmiştir. Ancak Kemal Tahir, bu konuda Marksist literatüre bütünüyle bağlı kalmaktansa Osmanlı gerçeğinin anlaşılmasını ön plana çıkarmış, ATÜT kavramını bu gerçeği anlamakta bir araç olarak kullanmıştır (Sunar, 2012: 69). Bu nedenle Kemal Tahir ve Baykan Sezer, ATÜT başlığı altında değil, ileriki sayfalarda sui generisçi ekol içerisinde değerlendirilecektir.

Osmanlı’daki ekonomik sistemi ATÜT üzerinden açıklayan yazarlar arasında Selahattin Hilav, Sencer Divitçioğlu, Muzaffer Sencer, Çağlar Keyder, İdris Küçükömer, Asaf Savaş Akat, Stefanos Yerasimos gibi isimler yer almaktadır.

Bu kavramın Türkiye’de ilk kez gündeme gelmesi, Selahattin Hilav’ın “Asya Tipi Üretim Biçimi” adlı makalesiyle 1965 yılında olmuştur. Hilav, Asyatik (Asiatic) olarak kullanılan kavramı, sadece belirli bir coğrafi bölgeyle sınırlandırmamak için Asya-Tipi ifadesini kullanmıştır. Hilav’a göre bu üretim tarzını meydana getiren, devletin varlığıdır. Devlet, toplumu sömürmeye devam etse de toplumun siyasi, sosyal ve ekonomik temel ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu üretim biçiminde özel mülkiyet yerine devlet mülkiyetinin bulunduğunu ve özel mülkiyetin olmamasının köleliğin ortaya çıkmasını önlediğini öne sürmüştür (Hilav, 1966: 14).

ATÜT tezinin ayrıntılı bir savunusu Sencer Divitçioğlu tarafından yapılmıştır. Divitçioğlu, 1967 yılında yayınladığı *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu* adlı eserinde konuyu farklı yönleriyle incelemiş ve Osmanlı’nın feodalizm olarak tanımlanamayacağını öne sürmüştür. Divitçioğlu feodalizm tezini eleştirmiş ve Osmanlı’nın ATÜT ile açıklanabileceğini önermiş olmakla birlikte ATÜT konusunda kesin ifadeler kullanmaktan sakınmış ve “benzemektedir” gibi yaklaşık ifadeler kullanmıştır (Divitçioğlu, 2010: 85).

Divitçioğlu, köleci ve feodal üretim tarzlarında emeğin üretim aracı haline getirildiğini, yani köleleştirildiğini, buna karşın Osmanlı’da emeğin üretim aracı haline getirilmediğini veya köleleştirilmediğini, emeğin farklı statüsü dolayısıyla Osmanlı’nın feodal olarak nitelenemeyeceğini belirtir.

Divitçioğlu, Marksizm’deki altyapı-üstyapı dikotomisinin dışına çıkarak üstyapı olarak adlandırılan kurumlara özerk bir rol biçmiş ve buradan hareketle Osmanlı’nın, “Abbasi, Büyük Selçuklular, Moğol, Oğuz ve nihayet Anadolu Selçukluları toplumlarından tevarüs ettiği din, töre, hukuk, gelenek ve devlet zihniyeti gibi üstyapı kurumları” (Divitçioğlu, 2010: 84) sayesinde feodalizmden farklı bir üretim tarzına dönüşümünü sağladığını öne sürmüştür. Divitçioğlu, “Osmanlı toplumunda sömüren devlet her zaman meşru olmuştur” (Divitçioğlu, 2010: 40) ifadesini kullanır ancak bir devletin hem sömürüp hem de meşru olabilmesi bir çelişkidir ve bu çelişkiyi aşabilecek bir çerçeveye ulaşamamıştır.

Osmanlı’daki ekonomik sistem tartışmasını etraflı bir biçimde ele alan ilk çalışma ise Muzaffer Sencer’in *Osmanlı Toplum Yapısı* adlı eseridir. Sencer, 1969 yılında yayınladığı eserinde Osmanlı’nın feodal olmadığını söylemenin yeterli olmadığını, bilakis ne olduğunun söylenmesi gerektiğini belirtir (Sencer, 1999: 274).

Sencer, diyalektik materyalizmin bir gereği olarak iç çelişkileri sonucu kapitalizmi doğuran sistemin feodalizm olarak nitelenebileceğini, eğer kapitalizmi doğurmuyorsa feodalizm olduğunun da söylenemeyeceğini öne sürer. Bu nedenle “sipahi-senyör” ve “serf-reaya” benzerliğinden hareketle Osmanlı’daki ekonomik sistemin feodal olarak nitelenemeyeceğini vurgular (Sencer, 1999: 70-71).

Sencer’e göre ATÜT’ün iki temel niteliğinden biri toprak mülkiyetinin sahibi olan ve toplumsal hizmetleri yüklenen merkezi devletin varlığı ile kendi kendine yeten köy birimlerinin ve dolayısıyla artı-değer üreten bir ekonominin ortaya çıkmasıdır. Ancak Marx, ATÜT’ü tanımlarken sadece Hint toplumunu göz önünde bulundurmuş, bu nedenle Osmanlı’nın dayandığı göçebe karakter dikkate alınmamıştır. Bunun için Sencer, ATÜT’ü, yerleşik ve göçebe diye ikiye ayırır ve Osmanlı toplumunun “göçebe ATÜT” üzerinden analiz edilmesini önerir (Sencer, 1999: 146).

1990’lardan itibaren bu konu popülaritesini kaybetmesine ve “ATÜT’e Veda” (Avcılar, 2002) edilmesine rağmen ATÜT’le özdeşleşen ekonomik sistem tartışmaları, Osmanlı’nın özgül karakterine dikkat çekmesi açısından Osmanlı çalışmalarına önemli bir katkı sağlamıştır.

Patrimonyalizm

Konuyla ilgili bir başka Batı merkezci yaklaşım da Max Weber’e ait patrimonyalizm kavramı üzerine bina edilmiştir. Weber, patrimonyalizmi baba yönetiminden uyarlayarak tanımlamıştır. Bu ise kökenini Aristo’da bulur. Aristo, bir ailede kölelerin, çocukların ve eşin yönetimi olarak üç çeşit yönetimin bulunduğu bahseder ve bunların birincisini despotizm, ikincisini babalık ve üçüncüsünü de kocalık olarak adlandırır (Aristoteles, 1975: 11). Patrimonyalizm kavramı, Aristo’nun babalık olarak bahsettiği yönetimin ülke çapına yaygınlaştırılmış biçimidir. Weber’e göre patrimonyal yönetici, bir baba gibi halkı üzerinde tek yanlı kararlar alabildiği gibi yine bir baba gibi halkını koruyup kollamaktadır. Ancak Weber, Osmanlı ile ilgili olarak keyfilik anlamında “sultanizm” kavramını kullanır (Weber, 2018: 351-360) ki bu noktada despotizmle örtüşür.

Patrimonyalizm kavramı, sadece siyasi iktidara odaklanması nedeniyle Osmanlı’daki ekonomik sistemi açıklamakta yetersiz kalmaktadır, ancak Weber’in konuyla ilgili bir başka kavramı olan prebendalizm ile birlikte ele alındığında belirli bir bütünlüğe kavuşmaktadır. Vergi toplama hakkını ifade eden “prebend” kavramından türeyen bu yoruma göre Doğu toplumlarında iktidar, toprağın mülkiyetine değil, sadece vergi toplama hakkına sahiptir. Bu nedenle Batı’da, toprağın mülkiyetine sahip olanların doğrudan üreticiyle muhatap olduğu feodalizm geçerliken Doğu’da ise sadece vergi toplama hakkına sahip olan devlet memurunun doğrudan üreticiyle ilişkide bulunduğu patrimonyalizm söz konusudur (Weber, 2018: 375). Weber’in patrimonyalizm kavramı, pek çok açıdan Marx’ın ATÜT kavramıyla benzerlik sergilemektedir ve her iki yazar, Avrupa’nın feodal olduğunda hemfikirdir.

Weber’in bu yaklaşımı özellikle Şerif Mardin ve Metin Heper gibi sosyologlar tarafından benimsenmekle birlikte Marksist olmayan iktisat tarihçileri arasında da yaygın bir biçimde kabul edilmiştir. Weber’i izleyen Mardin, Ortaçağ’da feodalizm ile patrimonyalizm olmak üzere iki sistem bulunduğunu, Avrupa’da feodalizm geçerliken Osmanlı’da patrimonyalizmin uygulandığını belirtir. Mardin’e göre patrimonyalizm, Osmanlı’da kuruluşundan itibaren geçerlidir (Mardin, 2012: 104-105). Mardin, Osmanlı patrimonyalizmini “şahsi

sorumluluk”, “tüzel kişilik yokluğu”, “kişisel olmayan hukuk kurallarının” bulunmayışı ve “himayeciliğe, dostluğa ve nüfuz ilişkilerine” dayanması üzerinden tanımlar ve bu anlam, “şahsılık” veya “keyfilik” olarak belirir (Mardin, 2011: 28). Bu anlamda patrimonyalizmin despotizm ile olan benzerliği açıktır.

Benzeri bir yaklaşımı sergileyen Metin Heper, patrimonyalizmi, despotizmin bir başka niteliği olan “ara sınıfların yokluğu” olarak tanımlar. Heper, Osmanlı’yı “kişisel yönetim ya da en iyisinden patrimonyalizm” (Heper, 2006: 249) olarak ifade ederek yaklaşımını ortaya koyar.

Merkezî Yaklaşımlar

Bu başlık altında ele alınacak görüşlerin “merkezî” diye adlandırılmasının nedeni, Batı merkezci yaklaşımların benimsenmemesi ve buradan hareketle Osmanlı’yı öncelemesi veya Osmanlı’ya ait tarihî-empirik verileri dikkate alarak ve bu verilere dayanarak bir kavramlaştırma ve açıklama çabası içerisine girilmesidir. Bu başlık altında ele alınacak görüşlerin başlıcasını sui generisçilik ve Doğuculuk oluşturmaktadır.

Sui generisçilik

Osmanlı’nın Batı merkezci kavramlarla açıklanamayacağını, Osmanlı’daki ekonomik sistemin kendi nevi şahsına münhasır olduğunu öne süren yaklaşım, sui generisçilik olarak adlandırılmıştır ve bu yaklaşımı benimseyenler arasında Fuad Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ, Halil Cin, Halil İnalçık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, Ahmet Tabakoğlu, Baykan Sezer, Şevket Pamuk, Huricihan İslamoğlu, Mehmet Ali Kılıçbay gibi isimler yer alır.

Fuad Köprülü, her ne kadar Osmanlı için feodalizm kavramını kullansa da bunu, Osmanlı hakkında yeterli bilgiye sahip değilken gereksiz tartışmalara neden olmamak için kullandığını belirtir, ama bu kavrama verdiği anlam, sui generisçi bir yaklaşımın ürünüdür (Köprülü, 1981: 95, 127, 128). Köprülü’ye göre Osmanlı’nın sahip olduğu kurumlar, Bizans’ın bir devamı olmadığı gibi Avrupadaki kurumlardan da farklıdır. Osmanlı’nın sahip olduğu timar sistemi gibi devlet bürokrasisi de Türk ve İslam medeniyetinin bir devamı olarak Büyük Selçuklular, Memlükler, İlhanlılar ve Anadolu Selçuklularından devralınmıştır (Köprülü, 1981: 130).

Fuad Köprülü’nün Osmanlı’nın kurumsal yapısı hakkında yaptığı paradigma değiştirici yorumun bir benzeri üretim, emek, toprak mülkiyeti gibi konularda Ömer Lütfi Barkan tarafından gerçekleştirilmiştir. Barkan’ın tahrir defterlerine dayanarak Osmanlı bütçelerine, nüfus eğilimine ve toprak mülkiyetine ilişkin makale ve eserleri, Osmanlı araştırmalarının yönünü değiştirmiş ve bu araştırmaların derinlik kazanarak sağlam bir dayanak bulmasına yol açmıştır.

Barkan, Osmanlı’daki toplumsal yapının askerî ve reaya diye ikiye ayrıldığını ve bunun Avrupadaki senyör ve serf’e benzemediğini belirtir. Avrupadaki mülk sahiplerini oluşturan aristokrasinin ayrı bir hukuki statüye, farklı geleneklere ve özel ayrıcalıklara sahip olduğunu, halbuki Osmanlı’da yönetici tabakayı oluşturan sipahi, sancak beyi, kadı gibi görevlilerin toprak üzerinde mülkiyet hakkı olmadığı gibi reaya üzerinde de herhangi bir mülkiyet

benzeri hakkı olmamıştır. Ona göre sipahi, yapacağı askerî hizmet karşılığında verginin bir kısmını kendi hesabına toplayan bir memur-askerdir (Barkan, 1980: 30; 1986: 25).

Osmanlı köylüsünün aksine Avrupa'daki serfi bir çeşit köle olarak kabul eden Barkan'a göre senyörün serf üzerinde mülkiyet hakkı bulunduğu için bir serf, başka bir senyörün serfiyle evlenemez veya her serf, sadece kendi senyörünün serfiyle evlenebilir. Serf, hangi mesleği yapacağına kendisi karar veremediği gibi çalışıp çalışmamakta da özgür değildir. Haftanın yaklaşık yarısında doğrudan senyör adına (demesne veya rezervde) çalışmakla birlikte geçimi için kendisine tahsis edilen topraktan elde edilen ürünün geçimi aşan kısmına da senyör tarafından el konulur (Barkan, 1980: 27).

Osmanlı tarihine ilişkin önemli çalışmalarıyla bilinen Halil İnalçık, Osmanlı'daki üretim yapısını Batı merkezci kavramlar yerine "çift-hane" kavramı üzerinden açıklar. İnalçık'a göre Osmanlı'nın toplumsal-ekonomik düzenini ifade eden çift-hane, üç temel unsura dayanır. Bunların birincisi üretimi sağlayan emeğin birliğini ifade eden hanehalkı, ikincisi emek dışında üretim enerjisini sağlayan bir çift öküz ve bu bir çift öküzün sürebileceği ve tahıl üretiminde kullanılan arazidir (İnalçık, 2009: 190). İnalçık'a göre Osmanlı köylüsü hür olmakla birlikte toprağın mülkiyetine değil, sadece kullanım hakkına (intifa) sahiptir, ancak bu hak, basit bir kiracılıktan fazladır. Reaya, toprağını başkasına kiraya verebilme, kullanım hakkını oğluna miras bırakabilme ayrıcalığının yanı sıra üretim sürecini bağımsız bir şekilde örgütleme yetkisine de sahiptir (İnalçık, 2009: 153). Ancak İnalçık, Osmanlı'nın ekonomik-sosyal düzenini çift-hane kavramı üzerinden açıklamakla birlikte siyasi sistemi-ni patrimonyalizm olarak kabul eder (İnalçık, 2016: 116).

Osmanlı'daki ekonomik sistemin nasıl işlediğini "iktisadi dünya görüşü" başlığıyla ortaya koyan Mehmet Genç, bunun işçilik (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonalizm) ve fiskalizm ilkeleri üzerine bina edildiğini belirtir. Genç'e göre işçilik; tüketici talebinin veya insanların ihtiyaçlarının karşılanmasını ön plana alan ve bunun için piyasadaki mal miktarının bol ve kaliteli olmasını öngören bir yaklaşımdır. İşçilik ilkesi, feodalizmle uyumadığı gibi merkantil kapitalizmin sınırsız sermaye birikimiyle de karşıtlık içerisindedir. Gelenekçilik, uygulanagelen kuralların veya düzenin devamını tercih etmek; fiskalizm ise kamu gelirlerini artırmaya çalışmaktır (Genç, 2014: 41-48).

Sui generisçi çizgide yer alan isimlerden biri olan Ahmet Tabakoğlu'na göre Osmanlı'daki üretim sistemi feodalizm olarak adlandırılmaz ve timar sistemi olarak Mısır, İran ve Hindistan'daki Türk devletlerinde uygulandığı gibi Abbasilerdeki ikta sistemiyle de önemli benzerliklere sahiptir (Tabakoğlu, 2017: 130, 234). Bu nedenle timar sisteminin kökleri Avrupa feodalizminde değil, Türk ve İslam kurumlarında yatmaktadır. Osmanlı'daki üretim sistemi; feodalizm, ATÜT, patrimonyalizm, kapitalizm, sosyalizm gibi sistemlerle birtakım benzerliklere sahip olabilir, ancak bu benzerlik, Osmanlı'nın bunlardan biri olduğunu değil, bilakis bu sistemlerden farklı olarak nevi şahsına münhasır bir karakter sergilediğini gösterir (Tabakoğlu, 2016: 246).

Osmanlı'daki üretim sistemi hakkında kavramlaştırmaya giden sayılı isimlerden biri olan Şevket Pamuk, Osmanlı'yı "vergisel üretim tarzı" olarak kabul eder. Pamuk'a göre vergisel üretim tarzı, "toprakta devlet mülkiyetine ve kentlerin, loncaların, ticaretin devlet tarafından denetimine dayanan" bir modeldir (Pamuk, 2007: 27). Pamuk'a göre sipahi, feodalizmdeki senyör gibi mülk sahibi değildir ve senyörün mali bağımsızlığına da sahip bulunma-

maktadır. Cizye, avarız, koyun resmi gibi devlete ait vergilerin bir kısmının tahsildarlar tarafından toplanması, sipahinin mali bağımsızlığını önlemiştir. Bununla birlikte yargı makamları üzerinde yetki sahibi olmaması, sipahinin senyörden en önemli farklarından birini oluşturmaktadır. Ayrıca feodalizmdeki iktidarın parçalı yapısının Osmanlı'da görülmemesi de Osmanlı'nın feodal olmadığını bir başka göstergesidir (Pamuk, 2007: 47).

Osmanlı tarihine ilişkin farklı yorumuyla dikkat çeken Huricihan İslamoğlu, siyaset ile ekonomiyi yakın bir ilişki içerisinde ele alır ve sınıf çatışması yaklaşımını reddeder veya devlet ile toplum ayrılığı üzerine kurulu açıklamaları kabul etmez (İslamoğlu, 2010: 23). Daha önce savunduğu ATÜT yaklaşımında yer alan Osmanlı'nın despotik olduğuna dair yorumu terk eder ve devletin toplumdaki kopuk olmadığını, devlet tarafından alınan kararların toplumla müzakere sonucunda ortaya çıktığını öne sürer. Devlet ile köylüleri iki bağımsız faktör olarak kabul eden İslamoğlu, ekonomik gelişmelerde iktidarın rolüne dikkat çeker. Geleneksel-modern kavramlarına dayanan liberal yorum ile feodal-kapitalist ikiliğine yaslanan Marksist modernleşme yaklaşımlarını eleştirir ve bunların oryantalist bakışın bir ürünü olduğunu belirtir (İslamoğlu, 2010: 19-22).

Osmanlı'nın feodal olmadığını öne süren isimlerden biri olan Mehmet Ali Kılıçbay, feodalizmi dört nitelik üzerinden tanımlar. Bu nitelikler siyasi parçalanma, doğrudan üreticinin serfleştirilmesi, serf ile mülk sahibi arasında kişisel bağımlılığa dayalı bir ilişki ve serften mülk sahibine aktarılan artı değer emek-rant olarak ödenmesi. Feodalizmde görülen bu niteliklere Osmanlı'nın sahip olmadığını iddia eden Kılıçbay, “Osmanlı üretim tarzı” kavramını kullanır ve Osmanlı'nın kendi gerçekliği içerisinde ele alınması gerektiğini vurgular. Kılıçbay, “Osmanlı üretim tarzı” kavramını kullanmasının gerekçesini şöyle ifade eder: “Osmanlı sistemini bir başka üretim tarzına uydurma çabasından kaçınmak istedik. Amacımız, Osmanlı üretim tarzına kendi işleyişi içinde teşhis koymaktı. Ona tarzlardan birinde yer aramaktan ve bulmaktan titizlikle kaçındık.” (Kılıçbay, 1985: 427)

Doğuculuk

Merkezî yaklaşımlar içerisinde değerlendirilebilecek bir başka analiz biçimini de Doğuculuk diye adlandırılan çizgi oluşturur. Bu yorumu benimseyenler arasında Kemal Tahir, İsmail Cem, Baykan Sezer gibi isimler bulunmaktadır.

Doğucu yaklaşım, genellikle Kemal Tahir'le başlatılır. Edebi eserler vermekle birlikte Türk düşünce dünyasına da önemli katkılar sunan Kemal Tahir, Osmanlı hakkındaki yaklaşımını Devlet Ana ve Yorgun Savaşçı adlı romanlarında ortaya koyar. Tahir'in, romanının ismini “devlet” ile “ana” kelimelerinden oluşan bir tamlamayla belirlemesi, ATÜT tezindeki despotizmi reddetmesinin yanı sıra “baba”ya referans veren patrimonyalizmi de dışladığını ima eder (Tahir, 2005: 285, 374). Tahir'e göre Osmanlı sistemi ile Batı feodalizmi birbirinin zıddıdır. “Bizi ters çevirdikleri zaman Batı, Batıyı ters çevirdikleri zaman biz çıkarız.” (Bozdağ, 1980: 139) Tahir, eserlerinde ATÜT'e yer verse de ve yakın çevresine ATÜT'ü incelemelerini önerse de Marksist yaklaşımın Osmanlı'yı açıklamakta yetersiz kalacağını düşünmüştür.

Doğucu tez, en güçlü ifadesini Baykan Sezer'de bulmuştur. Sezer'in en önemli katkılarından biri, Osmanlı'daki sistemin kökenini Asur ve Perslere kadar geriye götürmesidir. Osmanlı'nın temsil ettiği devlet modeli, antik Perslerle başlayıp Araplarla devam ederek Os-

manlı'ya varmış ve temel misyon olarak Batı'ya karşı Doğu'nun savunusunu üstlenmiştir. Sezer'e göre Osmanlı Devleti, "İran'ın basit bir yeniden kuruluş ve canlandırılması değildir. Osmanlı imparatorluğu, Asurlulardan Araplara kadar uzanan eski bir Doğu geleneğinin sürdürücüsüdür." (Sezer, 1988: 138) Ona göre Osmanlı, ancak Doğu-Batı çatışması üzerinden anlaşılabilir. Sezer, "Yakındoğu asker devletleri" (Sezer, 1988: 135) olarak adlandırdığı bu devletlerin güvenlik ve asayişini sağlayarak üretime katkıda bulunduğunu ve bu katkısı karşılığında artı değerden vergi adı altında kendi payını aldığını belirtir (Sezer, 1988: 76). Bu coğrafyadaki devletlerin askerlik görevi gördüğünü, buna karşın Çin'deki devletlerin ise sadece asayişle ilgilenerek polislik fonksiyonu sergilediğini belirtir.

Sonuç

Marx'ın *Grundrisse* adlı eserinin yayınlanıp pek çok dile çevrilmesi üzerine Avrupada başlayan üretim tarzı tartışmaları, 1960'lardan itibaren Türkiye'de de sürdürülmüş ve bu çalışmalar, özellikle 1990'lardan sonra önemli ölçüde gündemden düşmüştür. Konunun gündemden düşmesinde Doğu Bloku'nun çözülüp Marksizmin popülaritesini kaybetmesinin yanı sıra Osmanlı'ya ilişkin empirik verilerin, feodalizm ve ATÜT tezlerini desteklememesi de rol oynamıştır. Zaten bu gerekçelerle olsa gerek Huricihan İslamoğlu ATÜT tezinden, yakın zamanlarda da Halil Berktaş feodalizm iddiasından vazgeçtiğini açıklamıştır. Ancak her şeye rağmen konuyla ilgili araştırmaların devam etmesinin nedeni, Osmanlı'nın feodalizm veya ATÜT olmadığı büyük ölçüde anlaşılmasına rağmen nasıl tanımlanabileceğine veya hangi kavram ve teorilerle anlaşılıp açıklanabileceğine yönelik genel kabul gören bir önerinin ortaya çıkmamasıdır. Osmanlı hakkındaki feodalizm, ATÜT, patrimonyalizm gibi kavramlaştırmalar, Batılı yazarlar tarafından yapılmıştır ve bir şekilde Batı merkezilikle maluldür. Dolayısıyla Osmanlı, anlaşılmak ve açıklanmak için hâlâ kendi kavram ve teorilerini beklemektedir.

Gerçi sui generis ekolün ürettiği kaydadeğer bir bilgi birikimi ve çift-hane, vergisel üretim tarzı, Osmanlı üretim tarzı, iaşecilik-gelenekçilik-fiskalizm gibi kavramlar bulunmaktadır, ancak bunların evrensel düzeyde ifade edilmemesi veya genel bir insanlık perspektifi içinde sunulmaması, sorunun bütünüyle aşılmasını önlemektedir. Bir başka ifadeyle sui generis ekolün, kavramlaştırmalarında sadece Osmanlı özeliyle yetinmesi veya genel perspektifinde kendini sadece Osmanlı örneğiyle sınırlaması; söz konusu birikimin, partikularizmin dehlizlerinde kaybolmasına neden olmakta ve Batı merkezci kavram ve teoriler karşısında güçlü bir duruş sergilemesini önlemektedir.

Kaynakça

- Amin, S. (2007). *Avrupamerkezcilik* (Çev. Mehmet Sert). İstanbul: Chiviyazıları.
- Appleby, J. (2012). *Amansız Devrim* (Çev. A.C. Akkoyunlu). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Aren, S. (1990). *Ekonomi El Kitabı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Aristoteles. (1975). *Politika* (Çev. M. Tuncay). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Avcılar, S. B. (2002). Asya Tipi Üretim Tarzına Veda. *Bilig*, S. 22: 1-28.
- Avcıoğlu, D. (1976). *Türkiye'nin Düzeni (1. cilt)*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Barkan, Ö. L. (1986). Türk Hukuk Tarihine Giriş (VIII). *BTDD*, S. 22: 25-30.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Berkes, N. (1975). *Türkiye İktisat Tarihi (2. Cilt)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Berktaş, H. (1989). *Kabileden Feodalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Berktaş, H. (2020, 18 Temmuz). "Balinalar, yunuslar, fiyefe dayalı devletler". Erişim tarihi: 12 Mart 2021, <https://serbestiyet.com/yazarlar/13-balinalar-yunuslar-fiyefe-dayali-devletler-37522/>
- Boran, B. (1962). Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet II. *Yön*, S. 51: 512-515.
- Bozdağ, İ. (1980). *Kemal Tahir'in Sohbetleri*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2010). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erdost, M. İ. (1989). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülkiyet İlişkileri*. Ankara: Orun Matbaası.
- Heaton, H. (1985). *Avrupa İktisat Tarihi (1. cilt)*. Ankara: Teori Yayınları.
- Heper, M. (2006). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Hilav, S. (18 Şubat 1966). Asya-Tipi Üretim Nedir?. *Yön*. S. 151: 14.
- İnalcık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1. cilt)* (Çev. H. Berktaş). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2016). *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*. İstanbul: T. İş Bankası Yayınları.
- İslamoğlu, H. (2010). *Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (1985). *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*. Ankara: Teori Yayınları.
- Kıray, M. B. (2006). *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Köprülü, M. F. (1981). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Küçükkalay, A.M. (2014). *Dünya İktisat Tarihi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Mardin, Ş. (2012). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Mardin, Ş. (2011). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. (1976). *Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler (Formen)* (Çev. Z. Dicleli). İstanbul: May Yayınları.
- Marx, K. (2016). *Seçme Yazışmalar (1. Cilt)*, Ankara: Eriş Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Said, E. W. (2013). *Şarkiyatçılık* (Çev. B. Ülner). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Sencer, M. (1999). *Osmanlı Toplum Yapısı*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Sezer, B. (1988). *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*. İstanbul: Sümer Kitabevi Yayınları.
- Sunar, L. (2012). *Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sweezy, P. M. (1963). *A Critique, The Transition from Feudalism to Capitalism*. New York: Science and Society.
- Tabakoğlu, A. (2016). *İslam İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2017). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tahir, K. (2005). *Devlet Ana*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Tökin, İ. H. (1990). *Türkiye Köy İktisadiyatı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Turner, B. S. (1984). *Marx ve Oryantalizmin Sonu* (Çev. H. Ç. Keskinok). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Weber, M. (2018). *Ekonomi ve Toplum (1. Cilt)* (Çev. L. Boyacı). İstanbul: Yarın Yayıncılık.